

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. L. i A. Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
ARCHIWUM PAŃSTWOWE M.ST. WARSZAWY
WARSZAWSKIE PRZEDSIĘBIORSTWO GEODEZYJNE S.A.
STOWARZYSZENIE PRZYJACIÓŁ
ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO M.ST. WARSZAWY

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XV

DAWNA
KARTOGRAFIA MIAST

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO i PAWŁA E. WESZPIŃSKIEGO

WARSZAWA 2011

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Wespiański</i> Przedmowa	13
*	
<i>Lucyna Szaniawska</i> Znaki graficzne miast stosowane na mapach do końca XVIII wieku	21
<i>Jarosław Luczyński</i> Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w <i>Civitates Orbis Terrarum</i> Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)	59
<i>Ewa Szykiewicz</i> Plan Wrocławia Bartla Weihnera (ojca) i Bartla Weihnera (syna) z 1562 roku – jego zawartość informacyjna, wiarygodność i przydatność	85
<i>Radosław Skrycki</i> Rękopiśmienne plany Szczecina Gerharda Corneliusa von Walrave z pierwszej połowy XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie	95
<i>Anna Osowska</i> Plany i widoki miast w kartograficznej kolekcji Machnizkich	113
**	
<i>Dorota Gazicka-Wójciewicz, Irena Grzybowska</i> Najstarsze plany miast polskich w zbiorach Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska IGIPZ PAN	129
<i>Dorota Bartnik</i> Lindleyowskie plany wodociągów i kanalizacji miasta Łodzi w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego	137
<i>Krzysztof Grochowski</i> Dawne plany Poznania (do 1945 roku) w zbiorach Biblioteki Raczyńskich	153
<i>Janina Stolsik</i> Plany i widoki miast z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie i ich twórcy	161
<i>Anna Sokół</i> Źródła kartograficzne do historii miast do końca XVIII wieku do 1918 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie	185
<i>Сергей Хелиноуич</i> Картографические материалы по городу Варшаве в фондах и коллекциях Российского государственного военно-исторического архива (обзор архивных фондов)	201

<i>Siergiej Nielipowicz</i> Materiały kartograficzne dotyczące Warszawy w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego	217

<i>Paweł E. Wespiański</i> Z badań obrazu zabudowy na dawnych planach Warszawy	223
<i>Teresa Krogulec</i> Artystyczne walory dawnych planów ze zbiorów Muzeum Historycznego m.st. Warszawy	241
<i>Henryk Bartoszewicz</i> Rewiry żydowskie w miastach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego w świetle map wielkoskalowych	259
<i>Adam Jankiewicz</i> Dawne plany miast – sytuacja rzeczywista czy projektowana? Na przykładzie <i>Delineacji</i> A. Hiża i H. Jędrzejowskiego z 1771 roku	289

<i>Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki</i> Dawne plany miasta Słupska od XVIII do końca XIX wieku	299
<i>Piotr Grabowski</i> Obraz rozwoju urbanistycznego i warunków przyrodniczych Olsztyna w XIX i XX wieku na planach miasta z lat 1800–1946	315
<i>Waldemar Spallek</i> Dawne plany małych miast górnośląskich na przykładzie Krapkowic	329
<i>Wojciech Zalewski</i> Rozwój Wrocławia w latach 1850–1939 w świetle archiwalnych materiałów kartograficznych	349
<i>Людмила Кильдюшевская</i> Санкт-Петербург. 300 лет на планах и картах	373
<i>Ludmila Kilduszevszkaja</i> Petersburg – 300 lat na planach i mapach	385

<i>Beata Medyńska-Gulij</i> Potencjał informacyjny map topograficznych z drugiej połowy XVIII wieku dla przestrzeni miast wielkopolskich	395
<i>Dariusz Lorek</i> Mapa topograficzna <i>Urmessstischblätter</i> z lat 1828–1832 jako źródło informacji o przestrzeni miejskiej w Wielkopolsce	411

<i>Wiesław Sieradzan</i> Zainteresowania dawną kartografią miejską Bernharda Schmida (1872–1947) – ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku	421

<i>Beata Konopska</i> Cenzura wobec polskich planów miast od zakończenia drugiej wojny światowej do podpisania Układu Warszawskiego	429

<i>Kamil Nieścioruk</i> Archiwalne materiały kartograficzne jako źródło informacji o przekształcaniach przestrzeni dawnej strefy podmiejskiej	445
<i>Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożebrski</i> Wykorzystanie archiwalnych map i planów do analizy zmian starorzeczy Wisły w okolicach Warszawy	455
<i>Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold</i> Projekt „Historyczno-topograficznego atlasu miast śląskich”	465
<i>Albina Mościcka, Marek Marzec</i> Archiwalia kartograficzne w badaniach naukowych na przykładzie zasobów Polska.pl	475
<i>Jacek Uchański, Piotr Falkowski</i> Nowoczesne narzędzia przekazu kartograficznego wykorzystujące fotograficzne dane źródłowe na przykładzie ortofotomapy zniszczonej działaniami wojennymi Warszawy	489
<i>Marek Ostrowski</i> Od Panoramy Warszawy Przełomu Tysiącleci do Warszawskiego Tryptyku Edukacyjnego i dalej	505
<i>Jaromir Kolejka</i> Dokumentacja kartograficzna krajobrazu przemysłowego (Streszczenie)	515
<i>Główny Urząd Geodezji i Kartografii</i> Rozwój kartografii w internecie a krajowy portal informacji przestrzennej	529
<i>Główny Urząd Geodezji i Kartografii</i> Baza Danych Obiektów Topograficznych jako referencyjne źródło danych dla kartografii	533

<i>Jerzy Ostrowski</i> Piśmiennictwo o dawnych planach i widokach miast polskich 1983–2010 (Materiały do bibliografii)	537
I. Zagadnienia ogólne. Zbiory artykułów i referatów	539
II. O planach i widokach wielu różnych miast	540
1. W obcych zbiorach kartograficznych	543
2. W polskich zbiorach kartograficznych	556
III. O planach i widokach jednego miasta	579
Indeks osób	582
Indeks miast	

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
L.&A. BIRKENMAJER INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
THE STATE ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW
THE WARSAW SURVEYING COMPANY
SOCIETY OF FRIENDS
OF ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XV

OLD CARTOGRAPHY OF TOWNS

Edited by
JERZY OSTROWSKI and PAWEŁ E. WESZPIŃSKI

WARSZAWA 2011

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński</i> Preface	17
*	
<i>Lucyna Szaniawska</i> Town graphic symbols applied in medium- and small-scale maps until the end of the 18th century	21
<i>Jarosław Luczyński</i> Towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the plans and panoramas in „Civitates Orbis Terrarum” by Georg Braun and Franz Hogenberg (some considerations of iconographic contents)	59
<i>Ewa Szykiewicz</i> Plan of the city of Wrocław made by Bartel Weihner and his son Bartel in 1562 – its contents, reliability and usability	85
<i>Radosław Skrycki</i> Manuscript maps of Stettin (Szczecin) by Gerhard Cornelius von Walrawe from the first half of 18th century in the collection of the National Museum in Szczecin	95
<i>Anna Osowska</i> Plans and views of towns in the cartographical collection of Machnizky family	113
**	
<i>Dorota Gazička-Wojtowicz, Irena Grzybowska</i> The oldest maps of Polish cities in the collection of the Central Library of Geography and Environmental Protection in Warsaw	129
<i>Dorota Bartnik</i> The Lindley plans of Łódź water supply and sewage system in the collection of Łódź University Library	137
<i>Krzysztof Grochowski</i> The old maps of Poznań (until 1945) in the collections of the Raczyński Library in Poznań	153
<i>Janina Stoksik</i> Maps and views of towns from the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the State Archives in Cracov, and their creators	161
<i>Anna Sokół</i> Cartographic sources for research on the history of towns from the late 18th century to 1918 in the State Archives in Cracow	185
<i>Sergey Nelipovich</i> Cartographic sources concerning Warsaw in the collections of the Russian State Military-Historical Archives in Moscow	201

<i>Paweł E. Weszpiński</i> Excerpts from studies on images of built-up areas on old maps of Warsaw	223

<i>Teresa Krogulec</i> Artistic value of old city maps from the collection of the Historical Museum of Warsaw	241
<i>Henryk Bartoszewicz</i> Jewish districts in the towns of Duchy of Warsaw and Kingdom of Poland on large-scale maps	259
<i>Adam Jankiewicz</i> Old city maps. A real situation or a projected one? – based on the example of <i>Delineacya</i> by H. Hiż and H. Jędrzejowski from 1771	289

<i>Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki</i> Old city maps of Słupsk from the 18th to the end of 19th century	299
<i>Piotr Grabowski</i> Picture of urban development and natural features in Olsztyn (Allenstein) in the 19th and 20th centuries on city maps from 1800–1946	315
<i>Waldemar Spallek</i> Old plans of small towns in Upper Silesia with plans of Krapkowice	329
<i>Wojciech Zalewski</i> The development of the city of Wrocław between 1850 and 1939 in accordance to archival cartographic materials	349
<i>Ludmila Kildyushevskaya</i> Saint Petersburg – 300 years of its presence on maps and plans	373

<i>Beata Medyńska-Gulij</i> The information potential of topographic maps from the second half of the 18th century as regards the space of cities and towns in Greater Poland	395
<i>Dariusz Lorek</i> The <i>Urmesstischblätter</i> topographic map at the scale of 1:25 000 as a source of information about municipal space in Greater Poland	411

<i>Wiesław Sieradzan</i> The interest of Bernhard Schmid (1872–1947) – the last German conservator Marienburg (Malbork) – in old urban cartography	421
<i>Beata Konopska</i> Censorship of Polish city maps from the end of World War II to signing of the Warsaw Pact	429

<i>Kamil Nieścioruk</i> Cartographic archive materials as a source of information about space transformation in former suburban areas	445
<i>Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski</i> The use of archival maps and plans for the analysis of changes in old river-beds of the Vistula River in the vicinity of Warsaw	455
<i>Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold</i> Project entitled „Historical and topographical atlas of Silesian towns”	465
<i>Albina Mościcka, Marek Marzec</i> Cartographic heritage in scientific research on the basis of Polska.pl portal resources	475
<i>Jacek Uchański, Piotr Falkowski</i> Modern tools of cartographic communication utilizing architectonic source data on the example of the orthophotomap of destroyed Warsaw	489
<i>Marek Ostrowski</i> From the Panorama of Warsaw at the Turn of the Millennium to the Warsaw Educational Triptych and ahead	505
<i>Jaromir Kolejka</i> Cartographic documentation of post-industrial landscape	515
<i>Head Office of Geodesy and Cartography</i> The development of cartography on the Internet and national spatial data portal	529
<i>Head Office of Geodesy and Cartography</i> The Database of Topographic Objects as a source of reference data for cartography	533

<i>Jerzy Ostrowski</i> Literature on the subject of old maps and views of Polish towns 1983–2010 (Materials for bibliography)	537
I. General issues. Collections of articles and papers	539
II. Publications concerning maps and views of various towns	
1. Held in map collections abroad	540
2. Held in map collections in Poland	543
III. Publications concerning maps and views of one town	556
Index of persons	579
Index of towns	582

Plany i widoki miast z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie i ich twórcy

Zasób ikonograficzno-kartograficzny Archiwum Państwowego w Krakowie powstał, w swojej zasadniczej części, dzięki inicjatywie podjętej niegdyś przez Archiwum Aktów Dawnych miasta Krakowa. Powołane do życia jako odrębna jednostka w 1887 r., faktycznie działało od 1871 r. (tj. od utworzenia przy Zarządzie Miejskim Stołecznego Król. M. Krakowa stanowiska stałego archiwariusza) aż do 1952 r. – do połączenia z równolegle istniejącym w Krakowie od 1878 r. Archiwum Państwowym.

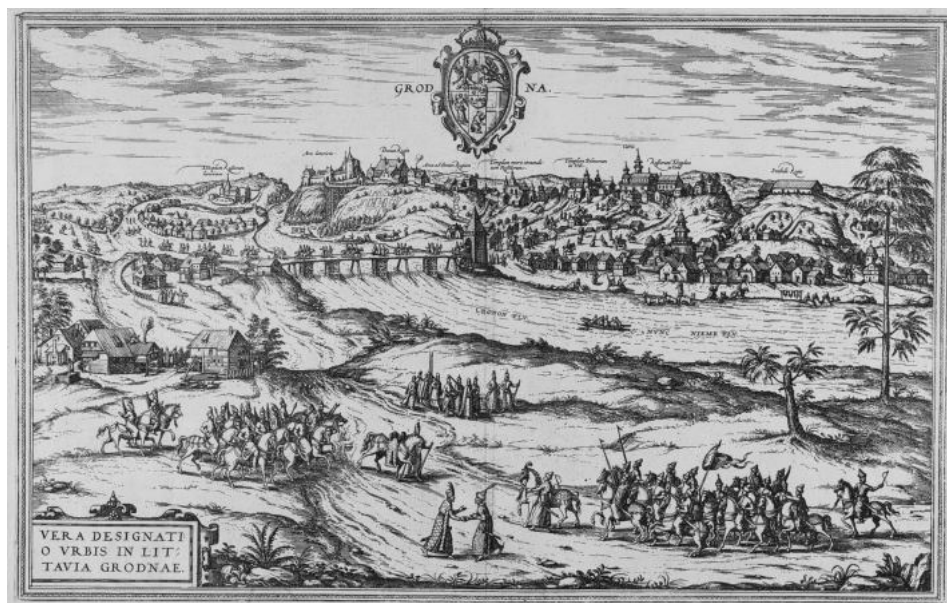
Pierwszym archiwariuszem przy Zarządzie Miejskim został dr Teofil Żebrawski (1800–1887), kartograf, geodeta, budowniczy, konserwator, historyk sztuki, człowiek o wszechstronnych zainteresowaniach, od 1848 r. członek Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, w przeszłości oficer Sztabu Kwatermistrzostwa Generalnego Wojsk Królestwa Polskiego, inspektor dróg i mostów Wolnego Miasta Krakowa, autor wielu planów. Niewątpliwie to on dołożył starań, aby w odradzającym się archiwum miejskim należne sobie miejsce znalazły także plany.

Zorganizowane po jego śmierci w 1887 r. Archiwum Aktów Dawnych otrzymało własną siedzibę przy ul. Siennej 16, gdzie z czasem, obok materiałów przejętych z Magistratu, rozpoczęto gromadzenie wielu rozproszonych dotychczas archiwaliów miejskich oraz archiwalnych pozostałości po różnych instytucjach i urzędach działających niegdyś w Krakowie (przejęto m.in. w całości archiwum senackie Rzeczypospolitej Krakowskiej). Niezależnie od tego Archiwum Aktów Dawnych podjęło akcję gromadzenia luźnych ikonograficznych i kartograficznych „cracovianów”. W rezultacie tych działań powstała tu cenna kolekcja planów i widoków panoramicznych Krakowa z XV–XX wieku. Archiwum skutecznie zabiegało także o przejęcie do swojego zasobu (w celu ich ochrony przed zniszczeniem) archiwaliów różnych miejscowości z terenu zaboru austriackiego – wśród nich znalazły się również plany i widoki wielu miast z XVI–XX wieku.

*

Obecnie ikonografia Krakowa z lat 1493–1943 liczy 87 jednostek inwentarzowych, przy czym zdecydowana większość tych widoków powstała przed końcem XVIII stulecia. Najstarszy z widoków Krakowa to drzeworyt zamieszczony w *Liber cronicarum* Hartmanna Schedla z 1493 roku (za domniemanego autora

rysunku, na podstawie którego powstał widok, uchodzi Konrad Celtis). Inny z widoków Krakowa, malowany z natury przez Idziego van der Rye przed 1600 rokiem, wyrytowany przez Jakuba Hoefnagla, został opublikowany w *Civitates orbis terrarum* t. 6 J. Brauna i F. Hogenberga w 1617 roku. Tam też znalazł się widok Krakowa i sąsiednich miast, wykonany w latach 1603–1605 przez nieznanego autora. Widok stał się pierwowzorem wielu późniejszych naśladownictw i przeróbek, m.in. najpiękniejszej z panoram Krakowa, sztychowanej przez M. Meriana,

Ryc. 1. Widok Grodna, 1575 lub 1597, (J.Braun, F. Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, T. 2, Kolonia 1617), miedzioryt

wydanej przez C.J. Vischera de Jonge w 1619 roku¹. Podobnie, w dawnym ikonograficzno-kartograficznym zbiorze obejmującym „różne miejscowości”, widoki polskich ale także i obcych miast, pochodzące z XVI–XVIII w., liczą przeszło 40 pozycji. Znalazły się tu np. oryginalne widoki Biecza, Elbląga, Grodna, Konstantynopola, Kopenhagi, Krosna, Moskwy, Poznania, Rygi, Sandomierza, Torunia, Wenecji, Wiednia, Wilna i Zamościa. Spośród nich prezentujemy przykładowo widoki: Grodna z 1575 lub 1597 r. (ryc. 1), Moskwy, po 1657 r. (ryc. 2), Rygi z drugiej połowy XVII w. (ryc. 3), i Wilna z 1642 roku (ryc. 4)².

¹ APKr., Zb. Kart. V-1, 10, 87. Widoki te publikowane są w *Atlasie historycznym miast polskich*, t. V, *Małopolska*, z. 1, Kraków, *Widoki i panoramy*, poz. 2.1, 2.4, 2.5, Kraków 2007.

² Widok Grodna z 1575 lub 1597 r. pochodzi z dzieła J. Brauna i F. Hogenberga, *Civitates Orbis Terrarum*, t. 2., Kolonia 1617. Widok Moskwy, po 1657 r., zamieszcza J. Braun, J. Jansson, *Theatrum urbium positarum ad septentrionalem Europae plagam*, Amsterdam. Widok Rygi z drugiej połowy XVII w. wydał w Amsterdamie Fryderyk de Wit, natomiast widok Wilna z 1642 r. znajduje się w dziele Lauro Jacobusa, *Heroico splendore delle citta del mondo...*, Rzym 1642. APKr., Zb. Kart. VI-457, 162, 205, 266.

W skład zbiorów kartograficznych Krakowa oraz innych miast, z lat 1547–1944, wchodzi zarówno oryginały planów, jak też ich rękopiśmienne kopie (niekiedy równie cenne), liczne fotokopie oraz reprodukcje wykonywane różnymi technikami istniejących, a niekiedy nieistniejących już dziś planów, niejednokrotnie przy tym przechowywanych w zbiorach poza granicami Polski. Najliczniejszą grupę wśród zgromadzonych w Archiwum materiałów kartograficznych stanowią plany samego Krakowa. Znaczna ich część pochodzi z XIX i XX wieku.

Ryc. 2. Widok Moskwy, po 1657, (J.Braun, J. Jansson, *Theatrum urbium positarum ad septentrionalem Europae plagam*, Amsterdam), miedzioryt

Natomiast planów miasta powstałych w okresie I Rzeczypospolitej (do 1796 r.) jest zaledwie kilkanaście. Podzielić je można na dwie grupy. Są to a) plany powstałe w wyniku działalności dawnych samorządowych władz Krakowa, Komisji Dobrego Porządku czy KEN w XVII i XVIII wieku. Mają one ścisły związek z pracami nad porządkowaniem spraw majątkowych i gospodarczych miasta, rozwojem jego zabudowy itp. Ich autorami są w zasadzie polscy wykonawcy, wywodzący się ze środowiska związanego z Akademią Krakowską; b) plany Krakowa i okolic, sporządzane przez cudzoziemskich kartografów, głównie w związku z licznymi wojnami toczącymi się na terenie naszego kraju, oblężaniem i zajmowaniem miasta (potop szwedzki, wielka wojna północna, walki

o tron w czasach saskich, konfederacja barska, powstanie kościuszkowskie, III rozbiór Polski)³.

Do pierwszej grupy planów należy najstarszy pomiarowy plan Krakowa⁴. Powstał on na zlecenie Rady Miejskiej do celów podatkowych i ukazuje podział

Ryc. 3. Widok Rygi, druga połowa XVII w., (Fryderyk de Wit excudit, Amsterdam), miedzioryt

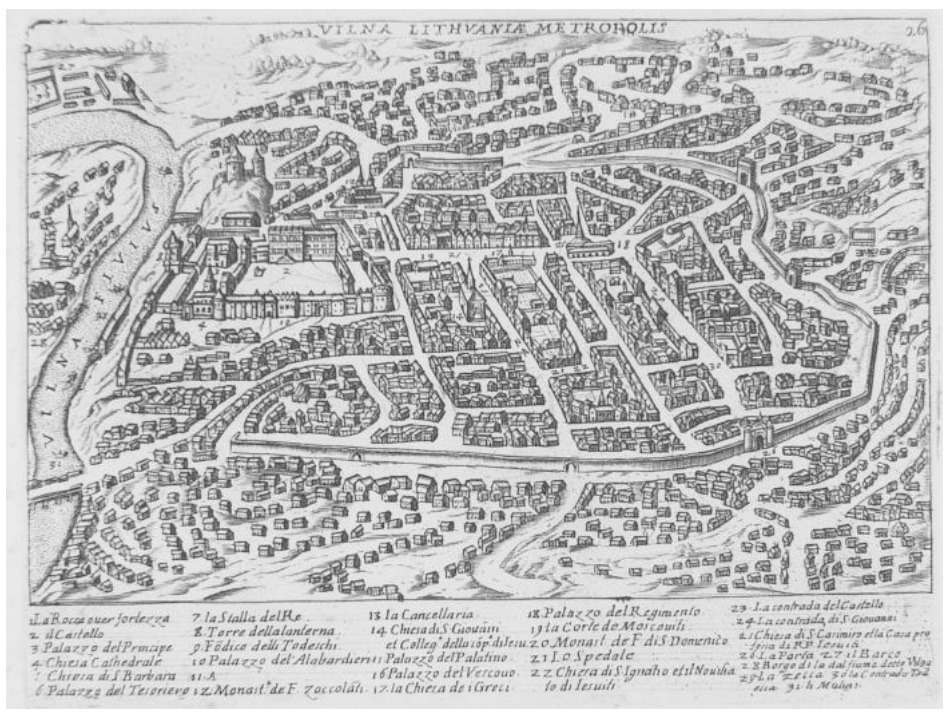
własności nieruchomości w obrębie murów obronnych na własność duchowną, mieszczańską i szlachecką⁵. Datę sporządzenia planu przyjmowano dotychczas na rok 1667 na podstawie odnalezionego w miejskich księgach rachunkowych

³ Większość dawnych planów Krakowa z XVI–XVIII w., przechowywanych w naszych zbiorach, była wielokrotnie publikowana. Por. m.in. *Atlas historyczny miast polskich*, t. V, *Małopolska*, z.1, Kraków, *Plany i mapy*, poz. 1.2, 1.3, 1.5, 1.6, 1.10, 1.11, 1.12, Kraków 2007. Tam też znajdują się ich szczegółowe opisy.

⁴ APKr., Zb. Kart. I-1.

⁵ Na podstawie planu oraz lepiej zachowanej jego kopii, sporządzonej przed 1773 r., ustalono, że własność duchowna w Krakowie wynosiła 55,5%, szlachecka 16,69% zaś mieszczańska 27,77%. Por. M. Niwiński, *Stanowcy podział własności nieruchomości w Krakowie XVI–XVIII stulecia*, w: *Studia Historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 549–560. Dwa pierwsze rodzaje własności nieruchomości zwolnione były z płacenia podatków miejskich.

zapisu, zamieszczonego 24 stycznia 1668 roku⁶. Niedawno jednak natrafiłam na umieszczone w innej serii ksiąg miejskich dwie zapiski z listopada 1666 r.⁷, pozwalające przesunąć datę sporządzenia planu na ten rok, a zarazem ustalić jego autora. Okazał się nim Jan Chryzostom Proszowski, malarz krakowski żyjący

Ryc. 4. Widok Wilna, 1642, miedzioryt (Lauro Jacobus, *Heroico splendore della citta del mondo*..., Rzym 1642)

w latach 1599–1674⁸. Sporządzanie planów przez malarzy nie było wówczas niczym nadzwyczajnym⁹, nie jest przy tym wykluczone, że J. Ch. Proszowski wiadomości w tej dziedzinie uzyskał w trakcie studiów uniwersyteckich lub współpracował z nim nieznany nam z nazwiska zawodowy geometra, gdyż plan wykonano niewątpliwie na podstawie pomiaru. Ten pierwszy plan katastralny

⁶ „Malarzowi od podklejenia swoim płótnem mappy dano... florenów 1”. APKr., Archiwum m. Krakowa, rkps 1771, s. 46.

⁷ Wśród wydatków pod datą 12 listopada zanotowano: „P. Proszowskiemu, malarzowi, za mappę miasta Krakowa... florenów 150”, zaś wśród ekspensów drobnych pod datą 7 listopada figuruje zapis: „puzdro do mappy Krakowa... florenów 24”. APKr., Archiwum m. Krakowa, księga szosu z 1666 r., rkps 2646, s. 211, 213.

⁸ PSB, t. XXVIII, 1984, s. 514, *Słownik Artystów Polskich i Obcych w Polsce działających* (zmarłych przed 1966 r.), *Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. VIII, Warszawa 2007, s. 58–59.

⁹ Wystarczy tu przywołać znany tekst Jana Brożka, zamieszczony *Żywocie Stanisława Grzępskiego*, Wybór pism, t. I, oprac. H. Barycz, Warszawa 1956, s. 202–203.

Krakowa długo był przydatny, o czym świadczy sporządzenie, po przeszło stu latach, jego uaktualnionej i uzupełnionej kopii.

Warto także zwrócić uwagę na kolejny, XVII-wieczny plan, którego powstanie wiąże się ze sporem między miastem a krakowskim klasztorem OO. Dominikanów o użytkowanie części gruntów stanowiących niegdyś lokacyjne uposażenie Krakowa na Prądniku Czerwonym¹⁰. Samo miasto, miasta sąsiednie, jurydyki i przedmieścia przedstawiono w schematyczny sposób (zarys murów, napisy). Natomiast plan przyniósł cenny obraz terenów wchodzących w skład dzisiejszej aglomeracji miejskiej. Plan jest anonimowy, wykonawca był jednak związany z Krakowem, co potwierdza nie tylko jego dobra znajomość topografii okolic miasta, ale także zamieszczone na planie uwagi odnoszące się do zdarzeń zarówno mu współczesnych, jak i dawniejszych. Będą to np. dane na temat aktualnych, jak też mających miejsce przed około piętnastu laty zerwań brzegów przez wody Wisły oraz szkód stąd wynikłych¹¹. Równie interesujące wydaje się zaznaczenie na mapie miejsca, które niegdyś wymierzono w celu założenia nowego miasta („Tu si beło oppidum Stanisława wymierzyło”). W wyniku okupacji szwedzkiej zniszczeniu uległy otaczające Kraków przedmieścia i jurydyki. W lipcu 1658 r. biskup krakowski Andrzej Trzebicki uzyskał od Jana Kazimierza przywilej na założenie nowego miasta na terenie Prądnika Białego, w którym zamieszkać miała ludność jurydyki Biskupie. Lokacja, mimo uczynionych przygotowań, nigdy nie doszła do skutku, plan musiał jednak powstać najwyżej kilkanaście lat później (kiedy pamiętano jeszcze o tym zamierzeniu), możliwe zresztą, że wykonawcą tamtego pomiaru był autor omawianego planu. Sposób jego wykonania i zastosowana kolorystyka nasuwają przypuszczenie, że wyszedł on spod ręki Jana Gostumiowskiego (zm. 1676), od 1660 r. profesora matematyki, astronomii, a od 1669 r. geometrii praktycznej Akademii, geometry akademickiego i królewskiego.

Już z przełomu XVII i XVIII w. pochodzi plan Krakowa sporządzony przez Andrzeja Stanisława Buchowskiego (1662–1709), profesora filozofii, a w latach 1694–1705 profesora katedry geometrii praktycznej na Akademii Krakowskiej, królewskiego geometry (ryc. 5). Plan dołączony został do jego dziełka, wydanego z okazji ukończenia budowy nowego kościoła uniwersyteckiego św. Anny¹².

¹⁰ APKr., Zb. Kart. III-1. Warto podkreślić, że oryginał tego planu długo nie był znany badaczom dziejów Krakowa. W *Katalogu dawnych map wielkoskalowych Krakowa z XVI–XIX wieku*, wydanym w 1981 r., zamieszczona została jedynie jego XIX-wieczna kopia. Po raz pierwszy opublikowany i omówiony przez J. Stoksik, *Cracow as a Geodesy and Large Scale Cartography Centre in the XVIIth and XVIIIth Centuries*, „The Polish Cartography” 1987, Warszawa 1987, s. 113–115 oraz w rozszerzonej wersji tego artykułu: *Kraków ośrodkiem geodezji i kartografii wielkoskalowej w XVII–XVIII stuleciu*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. XXIV, 1992, nr 4, s. 152–155. Por. również te same, *Znane i nieznanne plany Krakowa z XVIII i XVIII w. w wykonaniu geodetów Akademii Krakowskiej*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, t. XI, Kraków 2005, s. 94–98.

¹¹ Wzmianka o tym odnosi się zapewne do wielkiej powodzi, która nawiedziła Kraków w lipcu 1662 roku czyniąc znaczne spustoszenia na Kazimierzu, Stradomiu, w Krakowie i okolicznych wsiach. Por. J. Bieniarzówna, J. Małecki, *Dzieje Krakowa*, t. II, *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1984, s. 361.

¹² A. Buchowski, *Gloria domini super templum s. suum ad solennes Eucatorum primitias Ecclesiae Collegiatae Crac[oniensis] S. Annae ope Divinae recenter a fundamentis erectae...*, Kraków 1703. Drzeworyt, przechowywany m.in. w APKr., Zb. Kart. II-11.

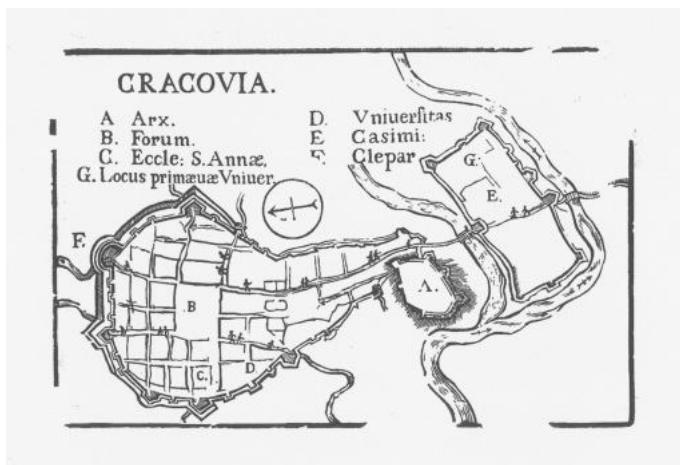
Schematyczny rysunek sytuacyjny pokazuje Kraków, wzgórze wawelskie i Kazimierz w obrębie murów obronnych, od północy i wschodu fosę miejską zasilaną przez wody Rudawy, starą i nową Wisłę, mosty, arterię komunikacyjną prowadzącą od Bramy Floriańskiej, przez Rynek, ulicę Grodzką, Stradom, Kazimierz, aż do Bramy Wielickiej i dalej na południe. Na Kazimierzu naniesiono zarys miasta żydowskiego oraz oznaczono miejsce pierwotnej siedziby Uniwersytetu w rejonie dzisiejszego placu Bawół.

Pierwsza połowa XVIII w. to okres upadku politycznego, gospodarczego, naukowego i kulturalnego Polski. Zastój naukowy krakowskiej uczelni uwidocznił się m.in. w znacznym obniżeniu poziomu

umiejętności kartograficznych geometrów akademickich tamtych lat. Dowodzą tego nielicznie zachowane mapy majątkowe i graniczne ich autorstwa.

Jedyny przekaz kartografii miejskiej, jaki powstał w tym czasie, to sporządzony 22 września 1744 r. przez Dominika Pucka, budowniczego, starszego cechu mularskiego i mieszczanina krakowskiego, schematyczny plan miasta Kleparza. Znajduje się on w Archiwum w odrysie z rękopiśmiennej kopii Żegoty Paulego z 1905 r., przechowywanej w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej¹³. Na planie w skali ok. 1:2678 oznaczono i objaśniono poszczególne ulice, grunty, kościoły, targowisko. Obejmuje on ponadto fragment murów obronnych Krakowa z barakanami przed Bramą Floriańską i Sławkowską.

Zapewne z początku drugiej połowy XVIII stulecia pochodzi plan miejskiej jurydyki Garbary (ryc. 6)¹⁴. Na planie w skali ok. 1:760 widnieje rzut kościoła św. Piotra Małego i przylegającego do niego cmentarza. Oznaczono ponadto bieg północnej, sztucznie utworzonej odnogi Rudawy zasilającej królewski młyn (tzw. Górny, Kutłowski) oraz zabudowę w postaci luźno stojących budynków. Na pierwszym planie widoczny jest okazały pałac z umieszczoną obok nazwą „kanclerskie”. Wiadomo, że w 1529 r. Zygmunt Stary nadał kanclerzowi koron-

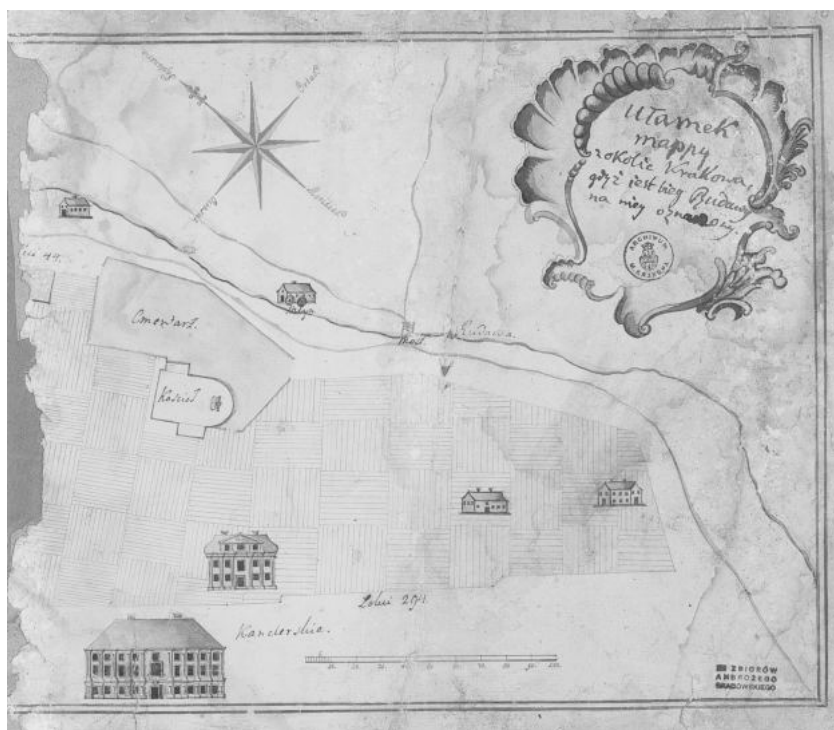

Ryc. 5. Plan Krakowa A. Buchowskiego, 1703, skala ok. 1:15 000, drzeworyt

¹³ Ibidem, Zb. Kart., Kleparz 1.

¹⁴ Ibidem, Zb. Kart. II-90. Plan pochodzi ze zbiorów Ambrożego Grabowskiego.

nemu Krzysztofowi Szydłowieckiemu grunt na Garbarach położony nad Rudawką, czyli kolejną odnogą płynącego wyżej sztucznego koryta Rudawy, właśnie gdzieś między kościołem św. Piotra Małego i cmentarzem a ogrodami OO. Karmelitów na Piasku. Grunt ten, wraz z dworem, zabudowaniami i ogrodami zwano odąd „kancelarskie”¹⁵. Plan jest anonimowy, niemniej na podstawie porównań z innymi przekazami udało się ustalić jego autora. Jest nim Jakub Franciszek Niegowiecki (1719–1784), niezwykle rzutki profesor matematyki i geometrii praktycznej na Akademii Krakowskiej, zarazem jeden z ostatnich już akademickich geometrów przysięgłych „dawnego typu”. Prezentowany tu prymityw kartograficzny stanowi bezpośrednie potwierdzenie jego nie najwyższych umiejętności geodezyjnych.

Ryc. 6. Plan krakowskiej jurysdykty Garbary J. Niegowieckiego, połowa XVIII w., skala ok. 1:760, rękopis wielobarwny

Druga połowa XVIII w. przynosi powolne odradzanie się nauk matematycznych na Akademii w wyniku przeprowadzenia tu kilku kolejnych reform na-

¹⁵ Por. K. Pieradzka, *Garbary przedmieście Krakowa (1563–1587)*, „Biblioteka Krakowska” nr 71, Kraków 1931, s. 75. Nieruchomość ta widoczna jest wyraźnie na planie Krakowa z 1785 r. tzw. „Kołatajowskim”.

uczania. W rezultacie następuje także stopniowy wzrost wiedzy fachowej wśród słuchaczy wykładów z dziedziny geodezji, co doprowadziło z czasem do pojawienia się coraz liczniejszych i doskonalszych map i planów. Wśród nich znalazły się także znakomite i znane plany Krakowa.

Jeszcze przed 1773 r. wspomniany wyżej Dominik Pucek, budowniczy krakowski, sporządził uzupełnioną kopię planu katastralnego z 1666 r. z naniesionym aktualnym podziałem własności nieruchomości w mieście¹⁶. Powstanie planu było zapewne wynikiem faktu, że już od 1764 r. na wszystkie domy i grunty w mieście, niezależnie od ich własności, nałożono podatki miejskie.

Powoływane przez Stanisława Augusta Poniatowskiego Komisje Dobrego Porządku (*Boni Ordinis*) dla porządkowania spraw majątkowych i gospodarczych miast z reguły zlecały opracowywanie ich szczegółowych planów. Również działająca w Krakowie od 1776 r. Komisja podjęła podobną inicjatywę. Sprawa wykonania pomiaru i sporządzenia mapy Krakowa okazała się jednak zadaniem skomplikowanym. Wiązało się ono bowiem z koniecznością uprzedniego ustalenia stosunków własnościowych na terenach miejskich i podmiejskich, gdyż zaniechanie tej sprawy mogło narazić geometrę na niebezpieczeństwo „utruty zdrowia a nawet życia ze strony posesorów nieprawnie dzierżących gruntu miejskie”, jak napisał znany nam już Jakub Niegowiecki w piśmie wystosowanym do Magistratu krakowskiego w lipcu 1781 r., zatytułowanym „Desideria od geometrów”¹⁷. Pierwszą umowę na wykonanie planu miasta i należących do niego gruntów podpisał w listopadzie tegoż roku Stanisław Kościeszka Jeziorkowski, geometra przysięgły JKM-ci. Rzecz nie doszła jednak do skutku, nie wykluczone, że przerastała jego możliwości. Kolejną umowę z Magistratem zawarł 28 września 1782 r. Józef Marcin Kromer (1758 – po 1809 r.), doktor filozofii, nauczyciel matematyki w Szkołach Nowodworskich, od 1779 r. geometra Szkoły Głównej Koronnej, a od 1782 r. geometra przysięgły JKM-ci¹⁸.

Wykonany w 1783 r. przez J. Kromera znakomity plan Krakowa nie zachował się do naszych czasów w oryginale. Istnieje natomiast kilka jemu współczesnych, jak i późniejszych kopii, wśród nich najpiękniejsza, sporządzona w 1792 r. przez innego geometrę akademickiego – Józefa Czecha (1762–1810)¹⁹. O J. Czechu wiemy, że podobnie jak Kromer, uczył matematyki w Krakowskich Szkołach Nowodworskich, w 1791 r. został powołany do Szkoły Głównej jako adiunkt Jana Śniadeckiego w obserwatorium astronomicznym, w latach 1794–1805 wykładał matematykę elementarną na Uniwersytecie, od 1805 aż do śmierci był dyrektorem słynnego Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu. Na planie, w ozdobnym stożku, umieszczono zarówno jego tytuł, jak też nazwiska autorów oryginału oraz kopii wraz z datami ich sporządzenia. Plan odznacza się dużą dokładnością

¹⁶ APKr., Zb. Kart. I-3.

¹⁷ Ibidem, Archiwum m. Krakowa, rkps 3567e, plik „Wymiar miasta Krakowa”, b. p.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, Zb. Kart. II-18.

kartometryczną, co dowodzi, że sporządzono go w oparciu o jednolitą podstawę pomiarową²⁰.

Podobnie nie zachował się w oryginale, wykonany w 1789 r. przez Józefa Kromera na zlecenie istniejącej od 1779 r. kazimierskiej Komisji Dobrego Porządku, plan Kazimierza wraz z podległym mu administracyjnie Stradomiem i przyległościami²¹. Dysponujemy jedynie, powiększoną w stosunku do oryginału, kopią dwóch niewielkich fragmentów tego planu, narysowaną w 1801 r. przez Michała Dymidowicza, doktora filozofii, nauczyciela matematyki w Szkołach Przygłównych Krakowskich, geometrę JKM-ci²².

W przeglądzie tym nie można pominąć informacji o innym, znanym planie Krakowa z 1785 r., tzw. „Kołątajowskim”. Powstał on w związku z porządkowaniem spraw majątkowych Akademii Krakowskiej (Szkoły Głównej Koronnej) w trakcie jej reformy przeprowadzanej z ramienia KEN przez Hugona Kołątaja. Chodziło o ustalenie faktycznego stanu posiadania oraz dochodów Szkoły m.in. w postaci nadawanych profesorom licznych beneficjów kościelnych i oddzielenie ich od własności ściśle duchownej. Plan obrazuje zatem układ przestrzenny własności akademickiej, duchownej oraz innej na terenie Krakowa, miast sąsiednich, jurydyk, przedmieść i okolicznych wsi. Prace nad jego wykonaniem trwały dwa lata (od 1783 r.). Z akademickim środowiskiem geodezyjnym związani są zarówno bezpośredni wykonawcy: Maciej Józef Dębski i Kazimierz Szarkiewicz, jak też nadzorujący wykonanie planu profesorowie: Jan Śniadecki i Feliks Radwański; ten ostatni czynny geodeta akademicki, piastujący ponadto tytuł geometry przysięgłego JKM-ci. Bogactwo pokazanych na planie szczegółów sytuacyjnych sprawia, że stanowi on, wraz rysowaną z natury panoramą Krakowa, cenne źródło do badań nad dziejami miasta²³.

Drugą grupę planów Krakowa otwiera najstarszy z nich, tzw. „jezuicki”. Sporządzony został w 1594 r. w związku z wytypowaniem przez Jezuitów, po długich poszukiwaniach, miejsca na budowę kościoła oraz kolegium przy ul. Grodzkiej.

²⁰ O zastosowaniu tu lokalnej triangulacji por. Z. Traczewska-Białkowska, *Mapa Krakowa z 1783 r. J. Kromera – Wkład w dzieło Komisji Dobrego Porządku*, „Rocznik Krakowski”, t. L, 1980, s. 177–184.

²¹ Zachował się jedynie własnoręcznie sporządzony przez J. Kromera inwentarz pomiarowy do planu, zawierający wykazy wszystkich posesji na terenie Kazimierza i Stradomia, na przedmieściach i pozamurzach kazimierskich między miastem a starą i nową Wisłą. APKr., Archiwum m. Kazimierza, rkps 715.

²² Kopia ta, w skali ok. 1:600, powstała w związku z wydzierżawieniem przez klasztor OO. Augustianów na Kazimierzu części swoich gruntów na Podbrzeziu. APKr., Archiwum Augustianów w Krakowie, rkps 565, s. 309.

²³ Oryginał planu obecnie w Muzeum Historycznym m. Krakowa, sygn. 2104/VIII, publikowany m.in. w *Atlasie historycznym miast polskich...*, Kraków, *Plany i mapy*, poz. 1.13. Natomiast w Archiwum istnieje jego odbitka fotograficzna w skali 1:1 (Zb. Kart. I-4). Wykonana została z 24 szklanych negatywów, sporządzonych w 1906 r. na zlecenie Magistratu Krakowskiego przez firmę fotograficzną Antoniego Pawlikowskiego w Archiwum Map Sztabu Generalnego w Berlinie, gdzie plan ten, wraz z innymi planami Krakowa zrabowanymi przez wojska pruskie w 1794 r., odnalazł Stanisław Tomkowicz. Odbitka, złożona (wraz z negatywami) w Arch.A.D.m.Kr., stanowiła do 1974 r., tj. do chwili przekazania oryginału przez ówczesną NRD władzom Krakowa, jedyną dostępną badaczom kopię planu. Został on następnie wydany drukiem w skali oryginału (w 24 sekcjach), przez M. Odlanickiego-Poczobutta i Z. Traczewską-Białkę, „Zeszyty Naukowe Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica”, nr 697, Geodezja, z. 53, Kraków 1978.

Pierwotnie przyjmowano, że opracował go jezuicki budowniczy kościoła Józef Britius; dzisiaj wiadomo, że autorem jest superior krakowskich Jezuitów Garcias Alabiano. Plan, który został wysłany do zatwierdzenia przez władze zakonu w Rzymie, znajduje się obecnie w Bibliothèque National w Paryżu, natomiast Archiwum dysponuje jego reprodukcją z początku XX wieku²⁴.

Kolejne dwa plany Krakowa pochodzą już z połowy XVII w. i mają ścisły związek z „potopem” szwedzkim. Pierwszy z nich sporządzony został w październiku 1655 r. przez Eryka Jönson Dalhberga, inżyniera wojskowego armii Karola Gustawa, rysownika i pisarza. Pokazuje oblężenie Krakowa przez wojska szwedzkie²⁵.

Drugi z planów przedstawia sytuację odwrotną – oblężenie przez wojska polsko-austriackie w 1657 roku okupowanego przez załogę szwedzko-siedmiogrodzką Krakowa. Opracował go Isidoro Affeita, z pochodzenia Włoch, inżynier wojskowy, z czasem czynny jako architekt na zamku warszawskim. W sierpniu 1655 r. otrzymał on od króla Jana Kazimierza mandat „opatrzenia i ufortyfikowania Krakowa”. Na planie widać m.in. wykonane przez Szwedów fortyfikacje ziemne, broniące dostępu do miasta oraz rozlokowane wokół niego poszczególne formacje armii sojuszników wraz z kwaterami ich dowódców²⁶.

Kartografię Krakowa pierwszej połowy XVIII wieku w zbiorach Archiwum reprezentują dwa plany obcych wykonawców. Pierwszy z nich, tzw. „szwedzki” powstał w trakcie okupacji miasta przez wojska Karola XII. Sporządził go, z okazji przybycia króla pod Kraków w dniu 12 sierpnia 1702 r., Magnus Stuart, zapewne Szkot w służbie szwedzkiej, inżynier wojskowy. Autorstwo planu przyjęto tu za ustaleniami prof. Ulli Ehrensvar, kierowniczki zbiorów kartograficznych Krigsarkivet w Sztokholmie, gdzie przechowywany jest oryginał, natomiast Archiwum posiada jego odbitkę litograficzną²⁷.

Kolejny plan, tzw. „saski”, został wykonany w latach 1733 i 1734 przez nieznanego autora, zapewne niemieckiego kartografa wojskowego w służbie Sasów, w okresie walk o tron między Augustem III a Stanisławem Leszczyńskim. Oryginał planu, przechowywany w Wehrkreisbücherei w Dreźnie, spłonął w 1945 roku. W różnych zbiorach istnieją jego rękopiśmienne kopie, jedynie Archiwum Krakowskie dysponuje fotokopią oryginału²⁸.

Także w drugiej połowie XVIII w. powstały plany Krakowa, sporządzane w sytuacjach wojennych przez obcych kartografów. Pierwszy z nich to plan „konfедера-

²⁴ APKr., Zb. Kart. II-1.

²⁵ Ibidem, Zb. Kart. II-4. Plan pochodzi z dzieła Samuela Puffendorfa, *De rebus a Carolo Gustavo Svetiae rege gestis*, Libri VII, Norimbergae 1696.

²⁶ APKr., Zb. Kart. II-6. Jest to niemieckie wydanie planu. Natomiast w *Atlasie historycznym miast polskich...*, Kraków, *Plany i mapy*, poz. 1.4 opublikowano włoskie wydanie planu ze zbiorów Muzeum Historycznego m. Krakowa.

²⁷ APKr., Zb. Kart. I-2. Reprodukacja ta zamieszczona została przez Aleksandra Czołowskiego w *Zabytki krakowskie w Szwecji*, „Rocznik Krakowski”, t. V, Kraków 1902.

²⁸ APKr., Zb. Kart. II-91.

tów barskich”, wykonany przez francuskiego oficera J.N. Hennriona w związku z udanym atakiem konfederatów, pod dowództwem pułkownika Claudéa Gabriela Choisy, na broniony przez Rosjan Wawel w dniu 2 lutego 1772 roku. Oryginał przechowuje Archiwum Kolegiaty w Łowiczu, w krakowskim Archiwum znajduje się jego fotokopia²⁹.

Archiwum posiada fotokopię jednego spośród trzech tzw. „pruskich” planów Krakowa, opracowanych przez inżynierów wojskowych w trakcie okupacji miasta przez wojska pruskie w 1794 roku³⁰. Oryginał znajduje się obecnie w Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie. Na planie zwraca uwagę linia kościuszkowskich fortyfikacji ziemnych otaczających Kraków od północnego wschodu.

Wojskową kartografię Krakowa omawianego okresu zamyka plan sporządzony przez austriackich inżynierów wojskowych, kapitanów Mosano i Chavanne, po zajęciu Krakowa przez wojska austriackie w styczniu 1796 roku. Jest to pierwszy sekcyjny plan miasta w tak dużej skali (1:600). Jest także zapowiedzią, planowanego przez zaborcę już od końca XVIII w., utworzenia z Krakowa ufortyfikowanej twierdzy. Oryginał planu przechowywany był do września 1939 r. w Archiwum Dyrekcji Inżynierii Wojskowej DOK V Kraków, później zaginął. W Archiwum Krakowskim znajduje się jego rękopiśmienna kopia w skali 1:1, wykonana zapewne na początku XX wieku³¹.

*

Plany innych, poza Krakowem, miast wchodzą w większości w skład dawnego zbioru tzw. „różnych miejscowości” (obecnie nadano mu sygnatury przyjęte dla całego zbioru ikonograficzno-kartograficznego), lub pomieszczone są w kolekcji Tek Antoniego Schneidra i w zespołach archiwów prywatnych, przejętych niegdyś do zasobu dawnego Archiwum Państwowego w Krakowie.

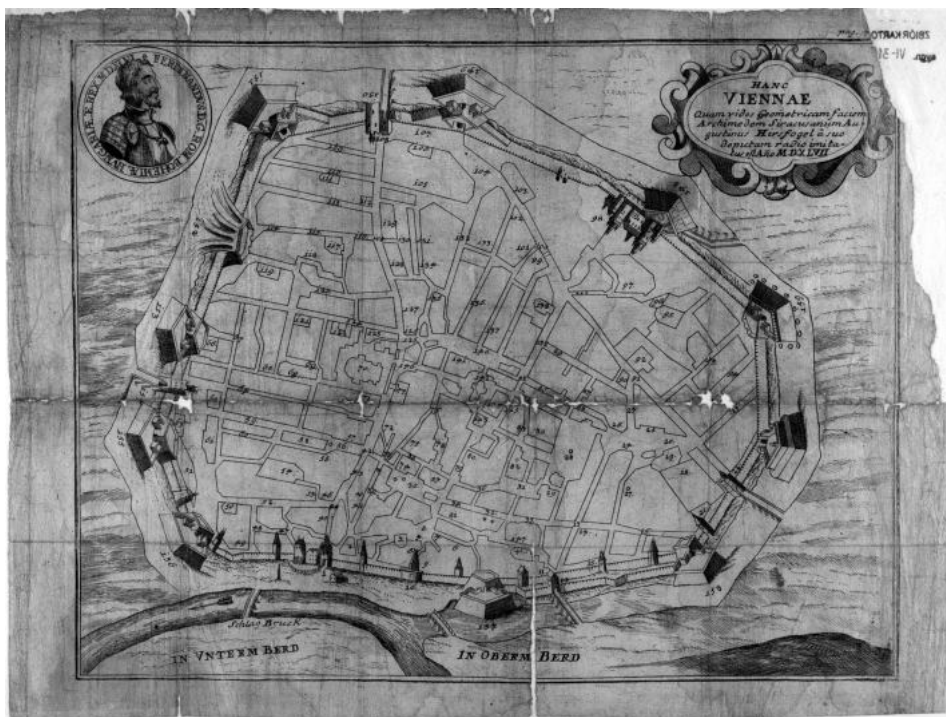
Wśród nich znajdują się zarówno plany znaczniejszych miast, takich jak Kalisz, Poznań, Wiedeń, Wilno, czy Zamość z XVI–XVIII w. (często zachowane w rękopiśmiennych kopiach lub przedrukach), jak też spora liczba planów mniejszych miast i miasteczek, w większości leżących na terenach wschodnich dawnej Polski, sporadycznie zaś w innych częściach kraju. Są tu zarówno przekazy sporządzone przez polskich, a niekiedy także obcych wykonawców w okresie istnienia państwa polskiego, lub wykonane już po I rozbiórce w 1772 r. przez Austriaków, gdyż w tym czasie Polacy nie mieli w Galicji prawa prowadzenia urzędowych pomiarów i przedstawiania ich wyników w formie map. Dopiero z czasem (od początku XIX w.) mogli być angażowani w granicznych sprawach spornych między poszczególnymi dobrami, toczących się przed utworzonymi przez Austriaków sądami szlacheckimi (Fora Nobilia), natomiast bez większych przeszkód bywali zatrudniani w ziemskich dobrach prywatnych.

²⁹ Ibidem, Zb. Kart. II-12.

³⁰ Ibidem, Zb. Kart. II-21. Fotokopia została wykonana w 1906 r. przez firmę A. Pawlikowskiego w berlińskim Archiwum Map Sztabu Generalnego.

³¹ APKr., Zb. Kart. II-22.

Przykładem planu dużego miasta, najstarszym w naszym zbiorze, jest plan Wiednia z 1547 roku (ryc. 7). Autorem planu w skali ok. 1:7 000 jest Augustyn Hirsfogel (Hirschvogel)³². Plan pokazuje miasto w rzucie pionowym, otoczone perspektywicznie narysowanymi murami obronnymi (z basztami, bramami), które zostały wzmocnione podwójnymi bastionami i opływającą mury fosą. Perspektywnym rysunkiem oznaczono również Hofburg, ponadto naniesiono fragment odnogi (kanału) Dunaju doprowadzającego wodę do fosy. W lewym górnym rogu umieszczono portret cesarza Ferdynanda III.

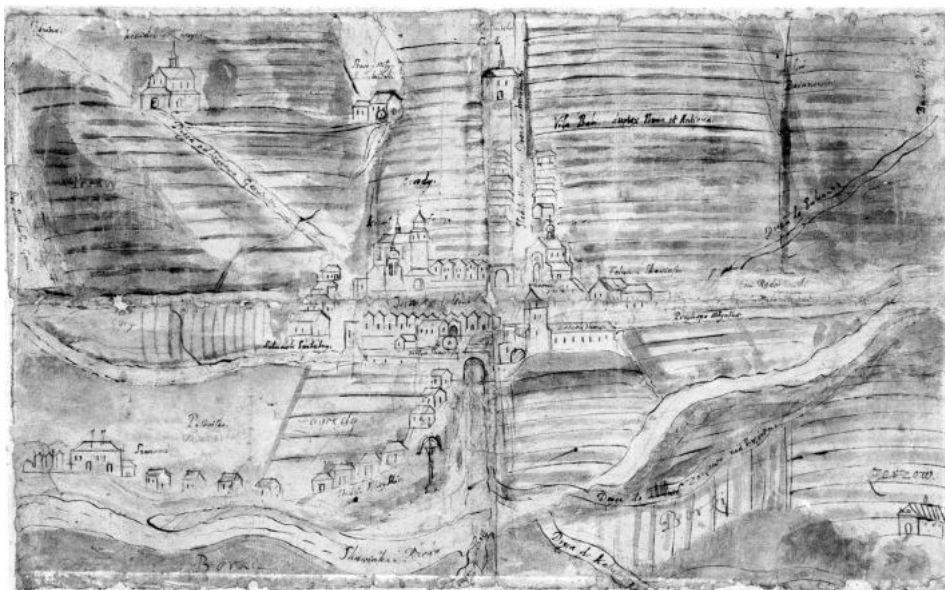
Ryc. 7. Plan Wiednia Augustyna Hirsfogela, 1547, skala ok. 1:7000, miedzioryt

Wśród najstarszych planów mniejszych miast warto zwrócić uwagę na panoramę położonej w pobliżu Krakowa Skawiny, pochodzącą z ok. 1663 roku (ryc. 8)³³. Zdjęty od zachodu półperspektywiczny plan miasteczka i najbliższej okolicy pokazuje miejską zabudowę wokół prostokątnego rynku, kościoły: parafialny i szpitalny (szpital ufundowano w 1471 r.), zamek wójtowski, fragmenty

³² Ibidem, Zb. Kart. VI-319. Miedzioryt, stanowi objaśnienie do opisu miasta zamieszczonego w nieznanym wydawnictwie. Jest to prawdopodobnie redukcja wcześniejszego planu A. Hirschvogela.

³³ Ibidem, Zb. Kart. VI-426.

murów obronnych od zachodu, dwie narożne baszty od północy, bramy: zachodnią – Oświęcimską i wschodnią – Tyniecką, młyn zasilany płynącą w obrębie murów odnogą Skawinki, przedmieścia, stodoły miejskie usytuowane poza murami, folwarki, gościniec do Krakowa i stojący przy nim kościółek św. Krzyża, drogi prowadzące do sąsiednich miejscowości, kaplicę i młyn we wsi Korabniki, zaś na pierwszym planie rzekę Skawinkę. Ważniejsze budowle: zamek, kościoły,

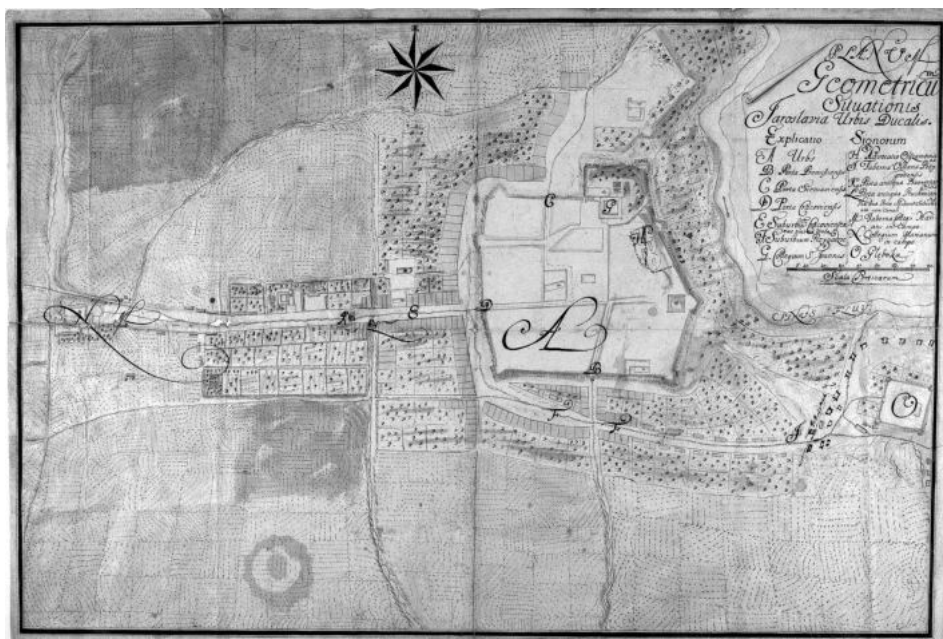
Ryc. 8. Plan miasteczka Skawiny J. Gostumiowskiego, ok. 1663, skali brak, rękopis wielobarwny

młyny i krzyż narysowano zapewne z natury. Przyczyna powstania planu Skawiny, stanowiącej własność klasztoru Benedyktynów w Tyńcu, nie jest dzisiaj znana. Udało się natomiast ustalić, w drodze porównania z innymi planami, nazwisko jego autora. Jest nim bez wątpienia znany nam już geometra Jan Gostumiowski, w latach 1660–1676 profesor Akademii Krakowskiej.

Spośród planów XVIII-wiecznych można wymienić plan miasteczka Niżankowice, leżącego koło Przemyśla. Mamy tu do czynienia z typowym kartograficznym prymitywem, powstałym w połowie tego stulecia³⁴. Pokazano na nim zabudowę wokół prostokątnego rynku, kościół, cerkiew, rzekę Wiar z dopływami, drogi, m.in. do Przemyśla, granice z sąsiednimi wsiami, same wsie (domy, dwory i cerkwie), nadnaturalnej wielkości przydrożne i przygraniczne figury i krzyże. Jednostką zastosowaną do pomiaru długości poszczególnych odcinków granicy, wyznaczonych kopcami narożnymi, są kroki. Miasto było królewsczyzną (sta-

³⁴ Ibidem, Zb. Kart. VI-578.

rostwo przemyskie); celem opracowania planu było zapewne dokładne oznaczenie jego granic w stosunku do sąsiednich dóbr. Plan powstał ok. 1759 r., gdyż wtedy, według lustracji z 1765 r., zbudowano w rynku ratusz „z podcieniami wkoło na słupach dla sprzedających”³⁵. Autora nie udało się ustalić, jest nim jednak z pewnością jeden z ówczesnych geometrów akademickich, gdyż anonimowe plany wykonane tą samą ręką przechowuje Archiwum UJ.

Ryc. 9. Plan miasta Jaroslavia A. Ditiuk Jędrzejowskiego, ok. 1775, skala ok. 1:3637, rękopis wielobarwny

Szwedzkim inżynierom wojsk Karola XII zawdzięczamy powstanie w 1704 r. planu Jaroslavia, znanego nam tylko z rękopiśmiennej kopii wykonanej na początku XX wieku³⁶. Plan pokazuje zabudowę miasta w obrębie murów obronnych opatrzonych trzema bramami, drogi wychodzące z bram oraz usytuowane wzdłuż nich przedmieścia, położony poza miastem, obwarowany obiekt (zamek?, klasztor?) i rzekę San. Skala planu została podana w nieznanym w Polsce jednostkach (fambr?).

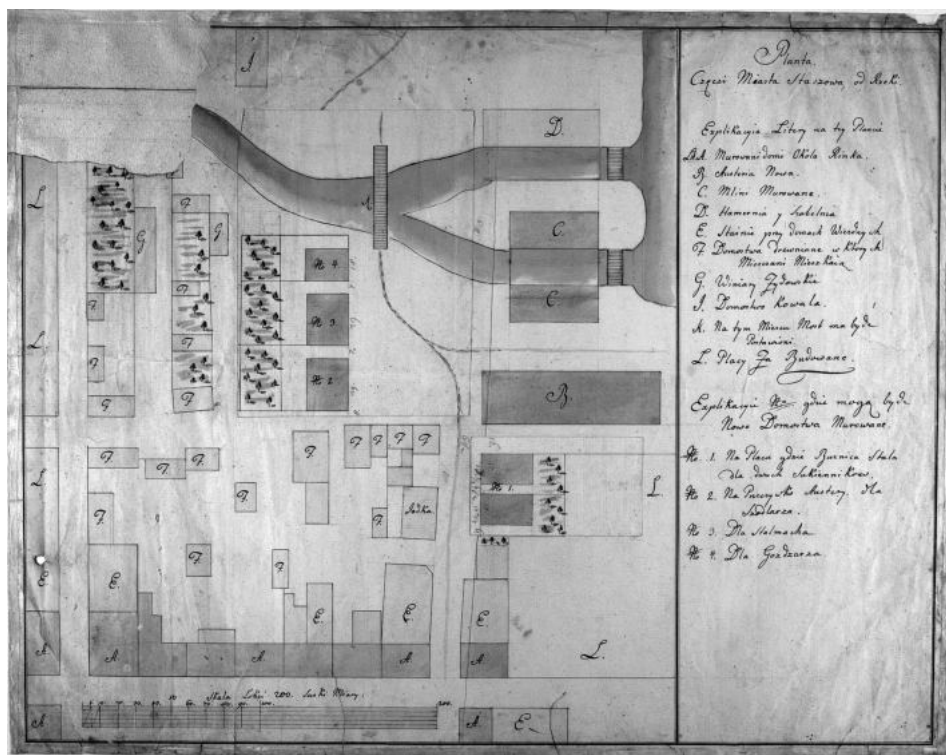
W oryginale zachował się natomiast późniejszy plan Jaroslavia w skali ok. 1:3637, pochodzący z lat 70-tych XVIII wieku (ryc. 9)³⁷. Również i on poka-

³⁵ Według wspomnianej lustracji w rynku było 26 domów, natomiast na przedmieściach 96.

³⁶ APKr., Zb. Kart. VI-98.

³⁷ Ibidem, Zb. Kart. VI-97.

zuje miasto w obrębie murów obronnych oraz jego przedmieścia. Ważniejsze obiekty zarówno w mieście, jak i leżące poza nim oraz nazwy samych przedmieść posiadają oznaczenia literowe, objaśnione w legendzie. Oznaczono fragment przepływającego obok Sanu, drogi wychodzące z bram: Krakowskiej, Przemyskiej i Sieniawskiej. Wykonawca nie podpisał się, jednak na podstawie zachowanych, sygnowanych przez niego planów wiemy, że jest nim Antoni Ditiuk Jędrzejowski. Patent na geometrę uzyskał on w Akademii Krakowskiej już w 1759 r., z czasem został zatrudniony w dobrach ruskich ks. Augusta Aleksandra Czartoryskiego, wojewody i generała ziem ruskich, w skład których wchodził także Jarosław.

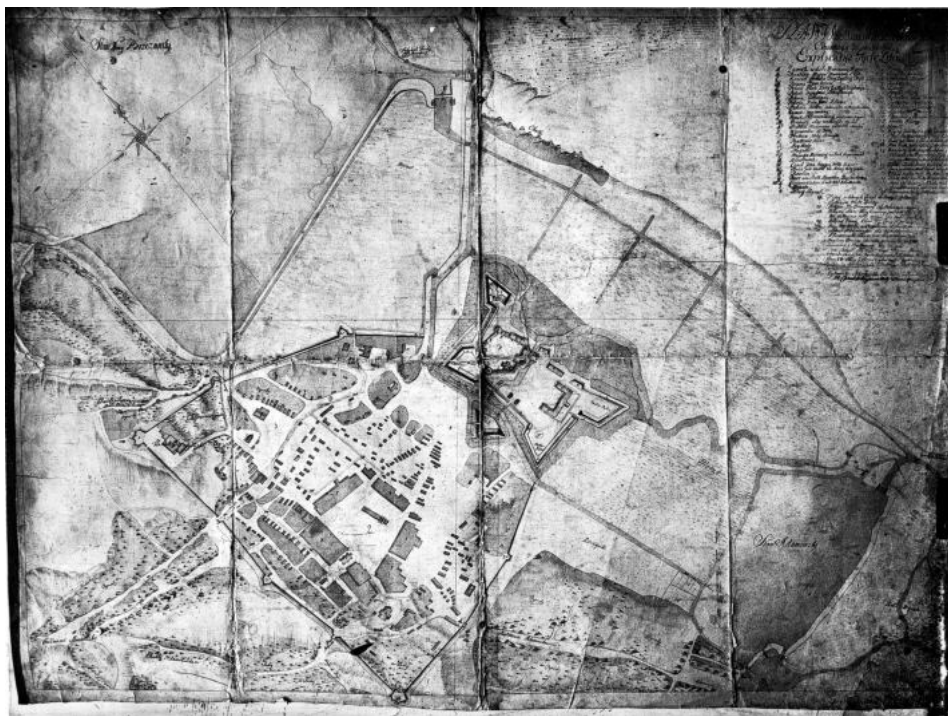
Ryc. 10. Plan części miasta Staszowa, 1770–1775, skala ok. 1:554, rękopis wielobarwny

Ten sam geometra jest autorem szeregu planów innych części tych dóbr, m.in. miasteczka Dźwinogrodu, położonego w pobliżu Lwowa. Plan w skali ok. 1:2400³⁸ z 1776 r. pokazuje w rzucie pionowym, obok perspektywnie narysowanej posiadłości miejskiej, podwójne obwarowania dawnego grodu i podgrodzia.

³⁸ Ibidem, Zb. Kart. VI-64.

W naszym przeglądzie można wspomnieć jeszcze o innym planie związanym z dobrami ks. Augusta A. Czartoryskiego, leżących jednak tym razem w województwie sandomierskim. Jest to sytuacyjny plan części miasta Staszowa, zawierający projekt jego przebudowy, poczynając od południowej pierzei rynku w stronę rzeki Czarnej (ryc. 10). Projekt przebudowy objaśnia obszerna „Explicacya...” Anonimowy plan w skali ok. 1:554³⁹ powstał w latach 1770–1775, kiedy komisarzem dóbr Czartoryskich był Józef Konopka, łowczy sanocki. Jednostką przyjętą przy pomiarze jest łokieć „saski miary” (chełmiński ? = 57,6 cm), nie stosowany przez geometrów małopolskich.

Kolejny, cenny plan z ówczesnych wschodnich kresów Rzeczypospolitej, przedstawia ufortyfikowany zamek i leżące u jego stóp, obwiedzione murami,

Ryc. 11. Plan zamku i miasta Brzeżan [Karola] de Pircha, 1755, w kopii wykonanej przez B. Dunin-Wąsowicza w 1898 r., skala 1:1 500, rękopis wielobarwny

miasto Brzeżany (ryc. 11). Plan sporządzony został przez kapitana, inżyniera wojskowego w służbie polskiej, [Karola] de Pircha w 1755 roku. Pokazana została zabudowa miasta i twierdzy zamkowej, liczne opływające zamek i miasto odnogi rzeki Złotej Lipy, stawy. Objaśnienia zaznaczonych obiektów zawarto

³⁹ Ibidem, Zb. Kart. VI-225.

w umieszczonej obok legendzie. Nie znamy obecnego miejsca przechowywania oryginału, natomiast Archiwum posiada jego fotokopię z 1905 r. oraz rękopiśmienną kopię wykonaną w 1898 r. przez Bolesława Dunin-Wąsowicza w skali ok. 1:1500⁴⁰.

Także z połowy XVIII w. pochodzi plan Stanisławowa w obrębie fortyfikacji. Miasto opasują potężne mury z sześcioma bastionami i trzema bramami: Halicką, Tyśmienicką oraz furtą Ormiańską, otoczone wodami szerokiej fosy. Plan sporządzono zapewne w okresie prowadzonych tu przez Stanisława Potockiego, biegłego inżyniera wojskowego, prac mających na celu wzmocnienie i unowocześnienie fortyfikacji. Autor jest nieznany (St. Potocki?), podobnie jak i miejsce przechowywania oryginału; w Archiwum znajduje się jedynie rękopiśmienna kopia z przełomu XIX i XX wieku, sporządzona w skali ok. 1:2000⁴¹.

W drugiej połowie XVIII w. powstał plan miasta Czarnobyła, stanowiącego centrum dóbr i siedzibę ich właścicieli – Chodkiewiczów. Zachował się on niestety jedynie we fragmencie obejmującym wschodnią część miasta z zamkiem i położonymi w pobliżu kramami, fragmentem rzeki Prypecy i wpadającej do niej rzeki Usz, a także lewy dolny wycinek planu z częścią legendy⁴². Plan w skali ok. 1:11 000 został sporządzony przez nieznanego polskiego wykonawcę.

Przegląd grupy polskich planów ze wschodnich terenów dawnej Polski można zamknąć planem miasteczka Kutry, leżącego nad Czeremoszem w ziemi halickiej (ryc. 12). Wchodziło ono w skład starostwa, dzierżawionego w XVIII w. przez Potockich. Rękopiśmienny, prymitywny plan powstał w 1781 r. i pokazuje miasto w otoczeniu wałów ziemnych oraz zawiera projekt jego odbudowy po pożarze. Oznaczono zabudowę rynku z ratuszem, kościół, cerkiew, bożnicę, dwór, przedmieście Śniatyńskie, dwa wyjazdy z miasta, kolorami wyróżniono domy chrześcijańskie i żydowskie⁴³. Autor planu jest nieznany, skali nie podano.

Ponadto w zbiorze Archiwum zachowało się kilkanaście planów, sporządzanych po 1772 r. przez austriackich wykonawców. Są to np. plany Dynowa, Jaworowa, Kałusza, Sieniawy, Skawiny, Stryja, Tarnowa, Wieliczki i Zatora. Powstawały one zazwyczaj na skutek działań podejmowanych przez władze austriackie na terenach Galicji (projekty nowych miast, odbudowy po pożarach i „upiększanie” miast, budowa nowych dróg, zaprowadzanie reform podatkowych i in.) lub też na życzenie właścicieli tych miast.

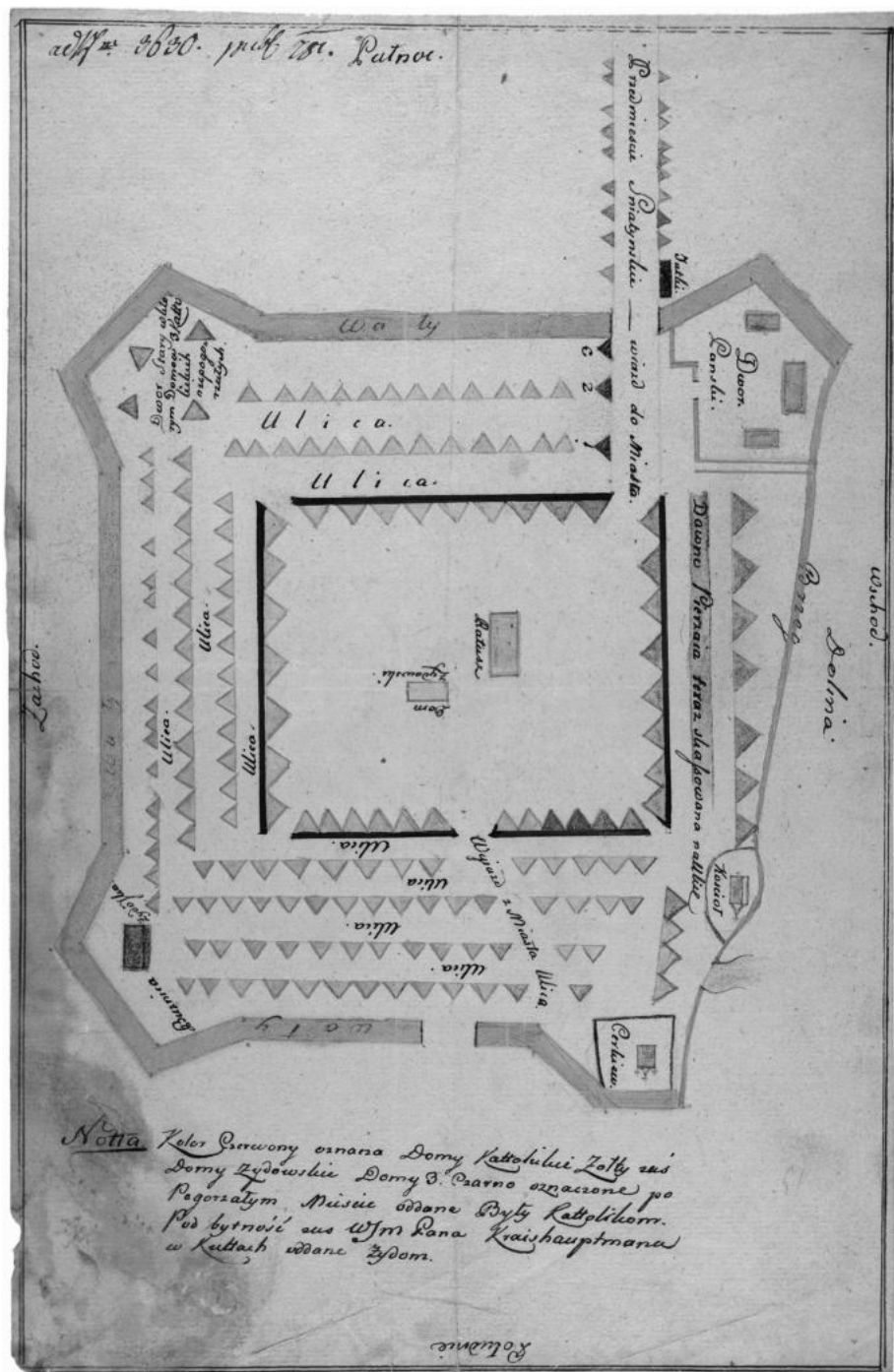
Po ostatecznym ustaleniu w 1776 r. granicy polsko-austriackiej na Wiśle, Austriacy postanowili utworzyć na jej prawym brzegu konkurencyjny, w stosunku do polskiego jeszcze Krakowa, ośrodek miejski, gdzie znalazłby siedzibę nowe władze. Stąd też cywilny inżynier cyrkułu wielickiego, geodeta Karol de Höffner

⁴⁰ Ibidem, Zb. Kart. VI-17, 406. Inżynier Karol de Pirch (zm. 1788), pozostający nieprzerwanie w wojskowej służbie królewskiej, w 1778 r. piastował stopień generał-majora w dywizji wielkopolskiej. Por. AGAD, Militaria z Jabłonny, 1778, fasc. 12.

⁴¹ APKr., Zb. Kart. VI-217.

⁴² Ibidem, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, nr 2972.

⁴³ Ibidem, Zb. Kart. VI-135.

opracował w dniu 30 kwietnia 1779 r. szachownicowy projekt nowego miasta na terenie wsi Ludwinów z uwzględnieniem budynków użyteczności publicznej, budowy wodociągów i kanalizacji oraz regulacji płynącej tamtędy Wilgi. Plan pokazuje ponadto Dębники, Podgórze z projektem jego przebudowy, szczegółowy bieg granicznej Wisły, a także leżący na jej lewym brzegu Kraków z Kazimierzem⁴⁴. Projekt nie został zrealizowany, zamiast tego Austriacy skupili się na intensywnej rozbudowie osady, zwanej Podgórzem, która już w lutym 1784 r., patentem Józefa II, otrzymała prawa wolnego, królewskiego miasta.

Innym interesującym przykładem może tu być plan miasta Dynowa nad Sanem w skali 1:4990 (ryc. 13). Pokazuje on zabudowę miasta wokół rynku z oznaczeniem istniejących domów murowanych i drewnianych oraz ratusza, przedmieścia na drugim brzegu rzeki, jezioro i przebieg dróg⁴⁵. Plan sporządził w 1778 r. Jan Mutz w związku ze staraniami J.A. Podoskiego, dzierżawcy należących w tym czasie do Ożarówskich dóbr, o przeprowadzenie drogi przez samo miasto, gdyż według austriackiego projektu, naniesionego także na planie, trakt ten miał omijać Dynów.

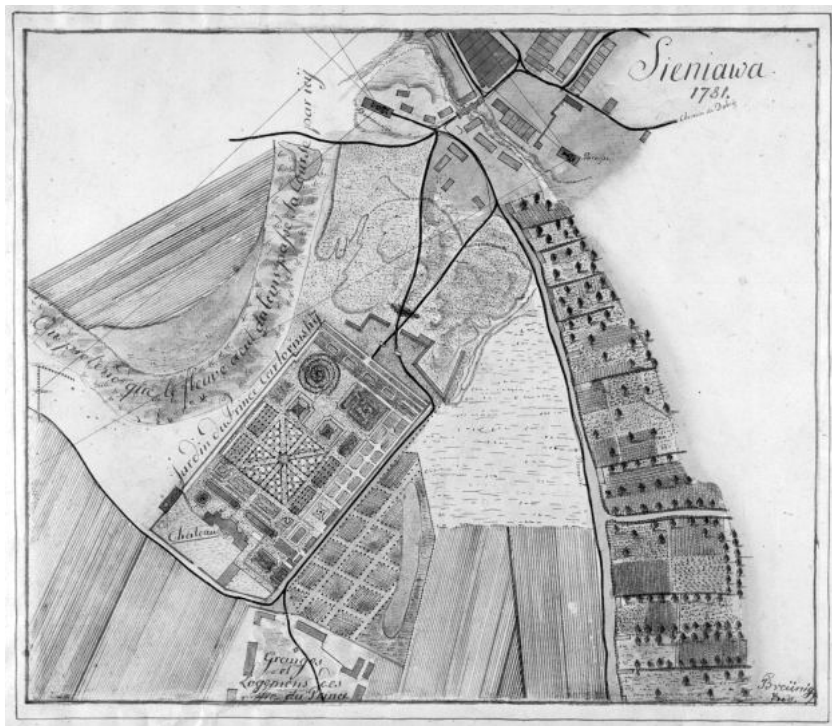

Ryc. 13. Plan miasta Dynowa J. Mutza, 1778, skala 1:4990, rękopis wielobarwny

⁴⁴ Ibidem, Zb. Kart. II-13. Plan znany i wielokrotnie publikowany wśród planów Krakowa. Por. m.in. *Atlas historyczny miast polskich...*, Kraków, *Plany i mapy*, poz. 1.11.

⁴⁵ Ibidem, Teki A. Schneidra, rkps 464, nr pl. 845.

Zwróćmy uwagę jeszcze na dwa plany Wieliczki. Pierwszy z nich powstał w 1776 r. i przedstawia stan zabudowy śródmiejskiej przed pożarem oraz zniszczenia wynikłe w jego trakcie – oznaczono budynki całkowicie oraz częściowo spalone. Zamieszczono także wykazy właścicieli ocalałych domów, które otrzymały nową numerację oraz domów całkowicie zniszczonych. Plan sporządzony w skali 1:1200 jest anonimowy. Drugi z planów tego samego autora w skali 1:1800 pochodzi z 1780 r. i przedstawia regulację i odbudowę śródmieścia po pożarze sprzed czterech lat⁴⁶.

Ryc. 14. Plan części miasta Sieniawy P. de Breüninga, 1781, skala ok. 1:5000, rękopis wielobarwny

Prawdopodobnie z sądowym procesem granicznym między dobrami dominium a miastem Zator związane jest powstanie po 1778 r. planu nieznanego wykonawcy w skali ok. 1:15 385, obejmującego m.in. północną część Zatora wraz z przedmieściem Blich⁴⁷.

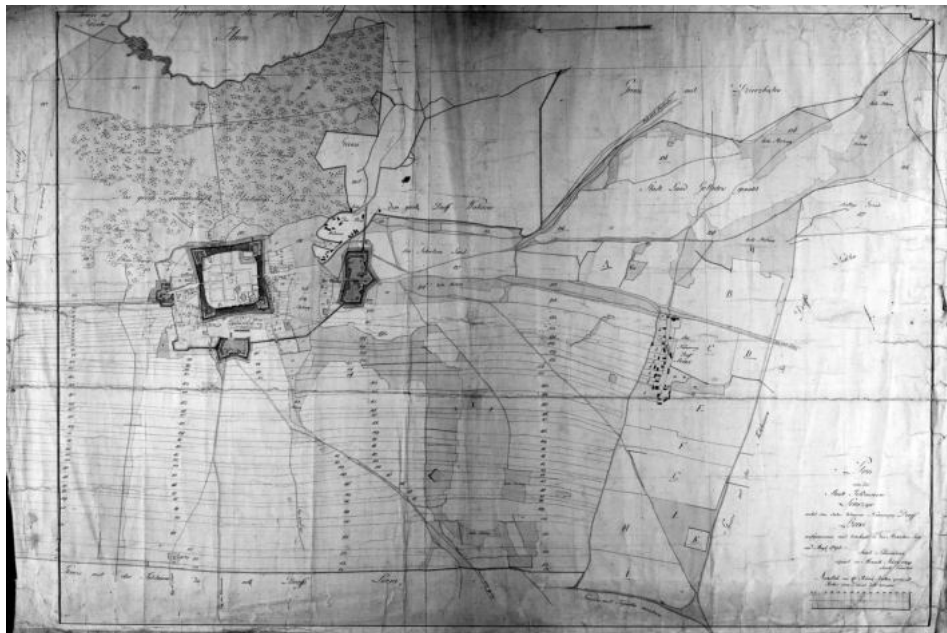
Natomiast niewątpliwie na zamówienie właścicieli powstał piękny plan zamku, założeń ogrodowych i części miasteczka Sieniawa, położonego w pobliżu

⁴⁶ Ibidem, Teki A. Schneidra, rkps 1682, nr pl. 541, 1085.

⁴⁷ Ibidem, Archiwum Dominium Zator, nr 315.

Jarosławia, stanowiącego własność Czartoryskich (ryc. 14)⁴⁸. Plan (w j. francuskim!) w skali ok. 1:5000 wykonał w 1781 r. austriacki inżynier P. de Breüning.

Na koniec powyższego przeglądu można wspomnieć o interesującym, pochodzącym z innej części Polski, planie miasta Łęczycy wraz z okolicą (ryc. 15). Sporządził go w lipcu i sierpniu 1793 r. pruski geometra Schmiedicke, zachował się on w kopii z 1799 r., wykonanej i uzupełnionej przez Günthera. Na typowym planie gruntowym oznaczono miasto w obrębie wewnętrznych fortyfikacji oraz

Ryc. 15. Plan miasta Łęczycy Schmiedickego, 1793, w kopii Günthera z 1799 r. (fragment planu), skala 1:5760, rękopis wielobarwny

niedomknięty od wschodu (od strony Bzury) pierścień zewnętrznych umocnień z trzema bastionami, obejmujących także przedmieścia⁴⁹. Plan jest dowodem na projektowane przez Prusaków utworzenie tu silnie obwarowanej twierdzy. W obrębie fortyfikacji oznaczono zabudowę miejską, ratusz, zamek, kościół św. Andrzeja oraz klasztor: Norbertanek, Dominikanów i Bernardynów. Skala planu, podana w prętach reńskich, wynosi 1:5760.

Zaprezentowane wyżej omówienie wybranych planów i widoków miast z okresu I Rzeczypospolitej dalekie jest od wyczerpania kompletnej listy dawnych widoków i planów miast przechowywanych w archiwalnym zbiorze ikonograficzno-

⁴⁸ Ibidem, Zb. Kart. VI-210.

⁴⁹ Ibidem, Archiwum Potockich z Krzeszowic, nr 3173.

-kartograficznym. Warto przy tym pamiętać, że zbiór ten stanowi tylko część zasobu kartograficznego Archiwum Państwowego w Krakowie, na który składa się wiele map i planów (tak zespołowych, jak i tworzących zbiory i kolekcje), pochodzących od XVI aż po połowę XX wieku.

Zbiór ten należy niewątpliwie do największych i najcenniejszych zbiorów tego typu przechowywanych w instytucjach naukowych Krakowa. Od przeszło stu lat służy specjalistom wielu dziedzin (historykom, historykom sztuki, urbanistom, architektom, archeologom i językoznawcom) jako źródło do prowadzonych przez nich badań naukowych. Stanowi także podstawę studiów nad rozwojem polskiej geodezji i kartografii, a w naszym przypadku umożliwia poznanie grona często dzisiaj zapomnianych twórców dawnych, zazwyczaj rękopiśmiennych przekazów „małej kartografii”, do jakich zaliczają się plany miast.

Maps and views of towns from the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the State Archives in Cracow, and their creators

S u m m a r y

The core of the Cartographic Collection of the State Archives in Cracow was assembled on the initiative of the Archives of Historical Records in Cracow. The latter was established as a separate entity in 1887, and operated until 1952, when it was merged with the State Archives in Cracow.

The Archives of Historical Records in Cracow began collecting iconographic and cartographic material related to Cracow. The result was a valuable collection of maps and panoramic views of Cracow from the 15th to the 20th century. In addition, the Archives successfully strived to acquire records of various towns situated in the territory annexed by Austria in 1772 and 1795, in order to protect them from damage. They also included maps and views of several towns dating from the 15th to the 20th century.

The iconographic collection related to Cracow, dating from 1494 to 1943, consists of 87 items. Most of the views were created before the end of the 18th century. The collection related to “various localities” contains more than 40 views of Polish but also foreign towns, dating from the 16th to the 18th century, e.g. original views of Elbląg (Elbing), Grodno, Constantinople, Moscow, Poznań, Riga, Sandomierz (Sandomir), Toruń (Thorn), Venice, Vienna, Vilnius and Zamość.

The cartographic collection related to Cracow and other towns, dating from 1594 to 1944, comprises both originals maps, and their manuscript copies (sometimes equally valuable), numerous later photocopies and reproductions made using various techniques.

Old maps of Cracow can be divided into two main groups, namely: a) maps related to the activity of the Cracow authorities or Cracow Committee of Good Order (Boni Ordinis) in the 17th and 18th centuries (the oldest in this group is the first cadastral map from 1666, which covers the city within its walls). These maps, created only by Polish authors, often by surveyors from the university, tell us about measures taken to solve property

issues and manage the financial and property interests of the city, to improve the appearance and quality of built-up areas, to manage spatial development, to organize defence etc.; b) maps related to Cracow, dating from the 16th to the 18th century (the oldest item being the “Jesuit” map of Cracow from 1594), created solely by foreign cartographers, and related mainly to numerous wars waged in the Polish territory, to the siege and capture of Cracow by foreign armies.

The collection of maps of “various localities” contains interesting items related to many other towns. Apart from maps of Kalisz, Poznań, Vilnius or Zamość from the 17th and 18th centuries (preserved mainly in copies), it includes original maps of small towns, situated mostly in the eastern part of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. It also includes several maps of towns in Galicia, which were created after 1772 by Austrian land surveyors. They tell us much about the activities of the Austrian monarchy in the former Polish territories (about tax reforms, and attempts at regulation and beautification of towns).

At present old maps of towns are for historians, urban planners, architects and archaeologists, among others, an invaluable source for scientific research on the history of towns, their urban and territorial development, as well as location and reconstruction of the original appearance of monuments, many of which no longer exist.